PISA TADQIQOTLARI ASOSIDA O‘QUVCHILARDA O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Xatamova Munisa Mamadulla qizi,
Pedagogik mahorat milliy instituti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada PISA xalqaro baholash dasturining o‘qish savodxonligiga doir talablari, O‘zbekiston o‘quvchilarining PISA 2022 natijalari hamda ushbu natijalardan kelib chiqadigan metodik vazifalar tahlil qilindi. OECD ma’lumotlari tavsifiy-qiyosiy usulda o‘rganilib, o‘qishdan oldingi, o‘qish jarayonidagi va o‘qishdan keyingi faoliyatni birlashtiruvchi bosqichli metodik model taklif etildi. Natijalar o‘quvchilarda axborotni topish, integratsiyalash va talqin qilish, matnni tanqidiy baholash hamda o‘qilgan mazmunni yangi vaziyatga ko‘chirish ko‘nikmalarini tizimli rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, PISA 2022, matnni tushunish, talqin qilish, tanqidiy baholash, refleksiya, metodik model, xalqaro baholash.

Аннотация. В статье проанализированы требования международной программы PISA к читательской грамотности, результаты учащихся Узбекистана в PISA 2022 и вытекающие из них методические задачи. Данные OECD изучены описательно-сравнительным методом; предложена поэтапная модель, объединяющая деятельность до чтения, во время чтения и после чтения. Обоснована необходимость системного развития у учащихся навыков поиска информации, интеграции и интерпретации, критической оценки текста и переноса прочитанного в новую ситуацию.

Ключевые слова: читательская грамотность, PISA 2022, понимание текста, интерпретация, критическая оценка, рефлексия, методическая модель.

Abstract. The article analyses the requirements of the PISA international assessment for reading literacy, the performance of students in Uzbekistan in PISA 2022, and the resulting methodological priorities. OECD data are examined through descriptive and comparative analysis. A staged instructional model integrating pre-reading, during-reading and post-reading activities is proposed. The findings highlight the need to develop students' skills in locating information, integrating and interpreting ideas, critically evaluating texts, and transferring meaning to new contexts.

Key words: reading literacy, PISA 2022, text comprehension, interpretation, critical evaluation, reflection, instructional model.

Raqamli texnologiyalar va axborot oqimining jadallashuvi insonning ma'lumotni o'qish, tanlash, tekshirish va undan foydalanish usullarini tubdan o'zgartirdi. Kundalik hayotda kerakli ma'lumotni turli manbalardan topish, uzluksiz va uzlukli matnlarni anglash, dalil bilan fikrni farqlash, xulosaning asoslanganligini baholash kabi vazifalar ko'payib bormoqda. Shu bois o'qish savodxonligi faqat ravon o'qish ko'nikmasi emas, balki shaxsning matn orqali bilim olishi, qaror qabul qilishi va jamiyat hayotida faol ishtirok etishini ta'minlaydigan kompleks kompetensiya sifatida qaraladi.

PISA dasturida o'qish savodxonligi 15 yoshli o'quvchining matnni tushunishi, undan foydalanishi, baholashi, u haqda mulohaza yuritishi hamda o'z maqsadlariga erishish uchun matn bilan faol munosabatga kirishishi bilan bog'lanadi [8]. Bunday yondashuv matndan ochiq axborotni topish bilan cheklanmaydi; o'quvchi turli qismlardagi ma'lumotlarni birlashtirishi, yashirin munosabatlarni anglash, muallif pozitsiyasini aniqlash va manbaning ishonchliligini baholashi kerak.

O'zbekiston PISA tadqiqotida ilk bor 2022-yilda qatnashdi. Natijalar o'qish savodxonligini rivojlantirish masalasini ta'lim mazmuni, darslik, topshiriq va baholash mezonlari darajasida qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi. Mazkur maqolaning

maqsadi PISA 2022 natijalarini o‘qish savodxonligi nuqtayi nazaridan tahlil qilish va aniqlangan ehtiyojlar asosida amaliy metodik tavsiyalarni tizimlashtirishdan iborat.

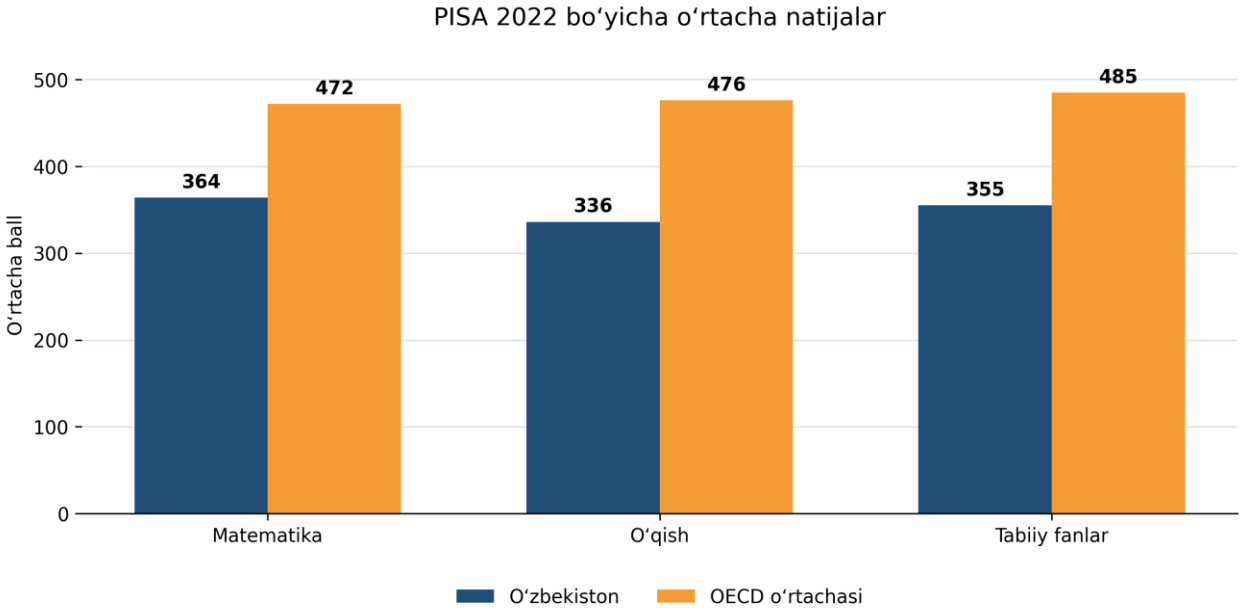
O‘qish savodxonligiga doir ilmiy qarashlarda uch yo‘nalish o‘zaro uyg‘unlashadi. Kognitiv yondashuv dekodlash, lug‘at boyligi, xulosa chiqarish va nazorat strategiyalarini muhim deb biladi. Tranzaksion yondashuvda ma’no matnning o‘zida tayyor holda mavjud emas, balki o‘quvchining tajribasi bilan matn xususiyatlarining o‘zaro ta’sirida shakllanadi [9]. Metodik yondashuv esa, o‘qituvchining namuna ko‘rsatishi, birgalikda bajarish va o‘quvchini mustaqil faoliyatga bosqichma-bosqich olib chiqishini nazarda tutadi [10]. Ushbu qarashlar o‘qish jarayonini faqat natijani tekshirish emas, balki ma’noni qurish va boshqarishni o‘rgatish jarayoni sifatida talqin etishga imkon beradi.

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy va mazmuniy tahlil usullaridan foydalanildi. Empirik asos sifatida OECDning O‘zbekiston bo‘yicha PISA 2022 mamlakat qaydnomasidagi o‘rtacha ballar, o‘zlashtirish darajalari va ishtirokchilar haqidagi umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar olindi [7]. O‘zbekiston va OECD o‘rtacha natijalari matematika, o‘qish va tabiiy fanlar kesimida qiyoslandi, asosiy e’tibor o‘qish savodxonligiga qaratildi. Metodik tavsiyalar PISA o‘qish savodxonligi doirasi, matn bilan ishlashga oid mahalliy ilmiy-metodik manbalar hamda o‘quv faoliyatining bosqichlari asosida sintez qilindi.

Tahlil xalqaro baholashning umumlashtirilgan statistik ma’lumotlariga tayanganligi sababli natijalar alohida hudud, maktab yoki o‘quvchining sababiy holatini bevosita izohlash uchun qo‘llanmaydi. Biroq ular o‘qitish jarayonida qaysi kognitiv amallarni kuchaytirish zarurligini belgilash, topshiriqlar mazmunini takomillashtirish va monitoring mezonlarini aniqlashtirish uchun muhim yo‘nalish beradi.

PISA 2022 baholashida O‘zbekistondan 202 ta maktabdagi 7 293 nafar o‘quvchi ishtirok etdi; ushbu tanlanma mamlakatdagi taxminan 482 100 nafar 15 yoshli o‘quvchini ifodalagan [7]. O‘quvchilar matematika bo‘yicha 364, o‘qish bo‘yicha 336

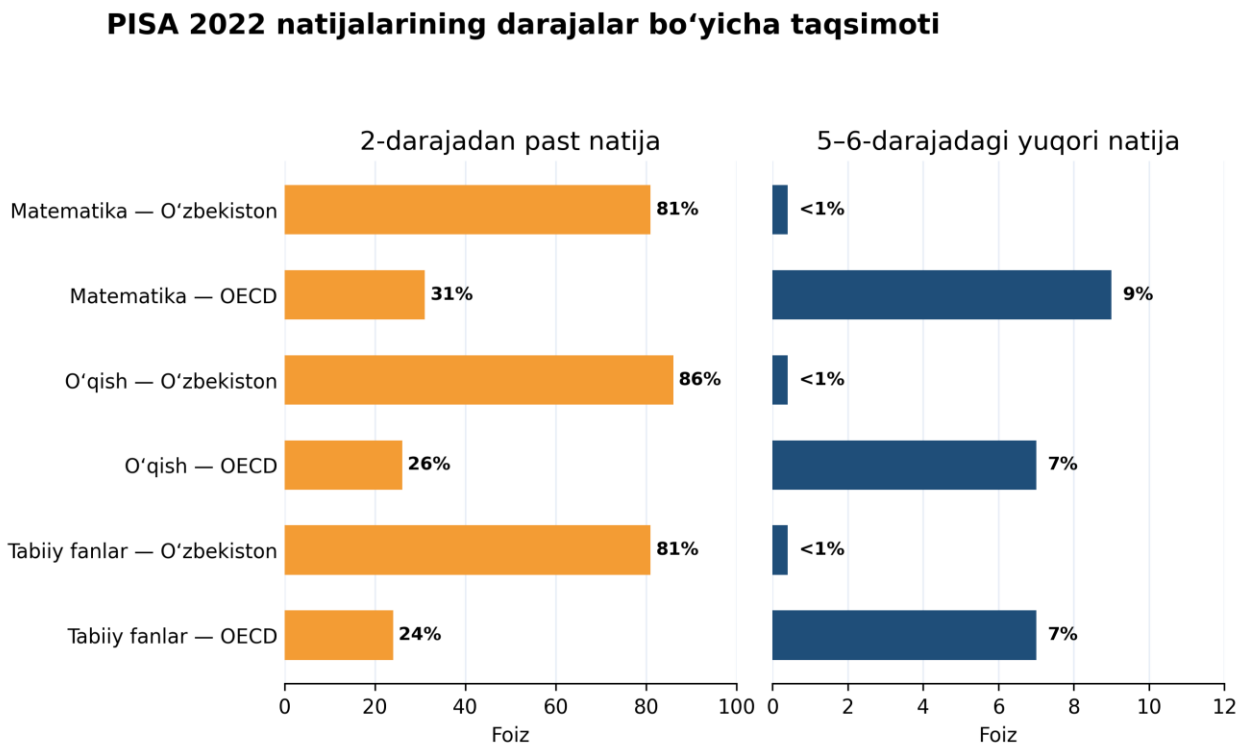
va tabiiy fanlar bo‘yicha 355 o‘rtacha ball qayd etdi. Mazkur ko‘rsatkichlar OECD o‘rtacha natijalaridan mos ravishda 108, 140 va 130 ball pastdir.

1-rasm. O‘zbekiston va OECD o‘rtacha natijalarining qiyosi

Manba: OECD, PISA 2022

O‘rtacha ballar umumiy tafovutni ko‘rsatsa-da, o‘zlashtirish darajalari o‘quvchining amalda nimalarni bajara olishini aniqroq yoritadi. O‘qish savodxonligi bo‘yicha O‘zbekistondagi o‘quvchilarning 14 foizi kamida 2-darajaga erishgan, demak, 86 foizi 2-darajadan past natija qayd etgan. OECD mamlakatlarida esa, kamida 2-darajaga erishganlar ulushi 74 foiz bo‘lgan. O‘zbekistonda 5–6-darajadagi yuqori natijaga erishgan o‘quvchilar ulushi bir foizga ham yetmagan; OECD o‘rtachasi 7 foizni tashkil etgan [7].

2-rasm. Past va yuqori natijali o‘quvchilar ulushi. O‘zbekiston uchun yuqori natija – 1 foizdan kam. Manba: OECD, PISA 2022

Natijalar o‘quvchilarning faqat so‘z va gap darajasidagi tushunishini emas, balki o‘rta hajmdagi matnning asosiy g‘oyasini aniqlash, murakkabroq mezon asosida axborotni topish, matn shakli va maqsadi haqida mulohaza yuritish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Yuqori darajalar esa uzun va murakkab matnlarni anglash, mavhum tushunchalar bilan ishlash, fakt va fikrni yashirin belgilar asosida farqlashni talab qiladi.

PISA ko‘rsatkichlaridagi tafovutni bitta omil bilan izohlash to‘g‘ri emas. Natijaga o‘quvchining lug‘at boyligi, o‘qish tajribasi, matn turlari bilan tanishligi, topshiriq formatini tushunishi, o‘qituvchining metodik yordami va ta’lim muhiti birgalikda ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun darsda o‘qish savodxonligini alohida mavzu sifatida emas, barcha fanlarda axborot bilan ishlashning umumiy usuli sifatida shakllantirish maqsadga muvofiq.

Matnni tushunish uchun o‘quvchi, avvalo, axborot birliklarini topadi, keyin ularni o‘zaro bog‘laydi va sharhlaydi. Talqin qilish jarayonida u matnda bevosita aytilmagan munosabatlarni aniqlaydi, sabab va oqibatni ajratadi, muallifning maqsadini fahmlaydi hamda asosiy fikrni ikkinchi darajali tafsilotlardan farqlaydi. Baholash bosqichida esa, da’voning dalil bilan ta’minlanganligini, manbaning ishonchliligini va matnning mazmuniy hamda shakliy xususiyatlarini tekshiradi. Bu amallarni bir martalik savol-javob emas, izchil topshiriqlar zanjiri orqali o‘rgatish lozim.

O‘qish savodxonligini rivojlantirishning bosqichli metodik modeli

Bosqich	O‘quvchi faoliyati	Topshiriq namunasi	Baholanadigan ko‘nikma
O‘qishdan oldin	Maqsadni belgilash, oldingi bilimni faollashtirish, taxmin qilish	Sarlavha va vizualga tayangan holda mazmunni bashorat qilish	Yo‘naltirish va rejalash
O‘qish jarayonida	Muhim birliklarni belgilash, savol tuzish, bog‘lanishlarni topish	Dalilni topish, sabab-oqibat zanjirini tiklash, qismlararo aloqa	Axborotni topish va integratsiyalash
O‘qishdan keyin	Umumlashtirish, xulosa chiqarish, muallif pozitsiyasini baholash	Asosiy fikrni yozish, fakt va fikrni ajratish, dalilni tekshirish	Talqin va tanqidiy baholash
Ko‘chirish va refleksiya	Mazmunni yangi vaziyatda qo‘llash, o‘z strategiyasini tahlil qilish	Infografika yaratish, muammoli vaziyatga yechim yozish, ikki manbani qiyoslash	Transfer va metakognitiv nazorat

Mazkur modelda o‘qituvchi dastlab fikrlash jarayonini ovoz chiqarib namoyish etadi: savolni qanday qo‘yish, matndan dalilni qayerdan topish va xulosani qanday asoslashini ko‘rsatadi. Keyin topshiriq juftlik yoki guruhda bajariladi, shundan so‘ng o‘quvchi shu amallarni mustaqil qo‘llaydi. Javobni faqat to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deb baholash yetarli emas; o‘quvchidan javobini matndagi dalil bilan asoslash talab qilinishi kerak.

Topshiriqlar bir xil matn turi bilan cheklanmasligi lozim. Badiiy va ilmiy-ommabop matnlar, e’lon, jadval, xarita, diagramma, internet sahifasi va bir-biriga zid ikki manba o‘quvchining turli axborot shakllari o‘rtasida aloqa o‘rnatishiga yordam beradi. Ayniqsa, sarlavha tanlash, tushirib qoldirilgan ustun yoki o‘q nomini tiklash, voqealar ketma-ketligini aniqlash, muallif da’vosini dalillar bilan tekshirish va matn asosida infografika yaratish kabi topshiriqlar integratsiya hamda talqin ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Baholash mezonlarida to‘rtta belgi kuzatilishi maqsadga muvofiq: axborotning aniqligi, matnga tayangan dalil, xulosaning mantiqiyligi va refleksiya. Shu mezonlar o‘quvchiga oldindan berilsa, u o‘z faoliyatini rejalashtiradi va javob sifatini mustaqil nazorat qilishni o‘rganadi. Muntazam diagnostik topshiriqlar esa qaysi bosqichda qiyinchilik mavjudligini aniqlab, o‘qituvchiga maqsadli yordam ko‘rsatish imkonini beradi.

PISA 2022 natijalari O‘zbekistonda o‘qish savodxonligini rivojlantirishga tizimli yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. O‘qish bo‘yicha 336 o‘rtacha ball va o‘quvchilarning 86 foizi 2-darajadan past natija qayd etgani matnni tushunish jarayonidagi murakkab kognitiv amallarni dars mazmuniga izchil kiritishni talab qiladi. Bunda asosiy maqsad test formatiga moslashish emas, balki o‘quvchini turli matnlardan axborot topish, ma’lumotlarni bog‘lash, dalil asosida xulosa chiqarish, manbani tanqidiy baholash va o‘qilgan mazmunni yangi vaziyatda qo‘llashga o‘rgatishdan iborat.

Taklif etilgan to‘rt bosqichli model o‘qishdan oldingi tayyorgarlik, o‘qish jarayonidagi faol nazorat, o‘qishdan keyingi talqin va baholash hamda transfer-refleksiya faoliyatini yagona tizimga birlashtiradi. Ushbu modeldan ona tili va adabiyot darslari bilan bir qatorda boshqa fanlarda ham foydalanish o‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishga xizmat qiladi. Keyingi tadqiqotlarda modelni turli yosh guruhlari va matn turlarida tajriba-sinovdan o‘tkazish, natijalarni diagnostik mezonlar asosida qiyoslash maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

2. Ziyadova T. O‘quvchilarda mustaqil matn yaratish ko‘nikmalarini shakllantirishning ilmiy-metodik asoslari. – T., 2011.

3. Ismailov A. va boshq. Xalqaro tadqiqotlarda o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini baholash. – T.: Sharq, 2019.

4. Safarova R., Musayev U. va boshq. O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta’lim strategiyasi muammolari va ta’lim mazmunining yangi modellari, ularni tatbiq etish yo‘llari. – T.: Fan, 2005.

5. Safarova R. Ona tili ta’limining yangilangan mazmuni va uning didaktik asoslari. – T.: Fan, 1995.

6. Babayeva D. Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. – T., 2018.

7. OECD. PISA 2022 Results (Volume I and II) – Country Notes: Uzbekistan. – Paris: OECD Publishing, 2023.

8. OECD. PISA 2018 Assessment and analytical framework. – Paris: OECD Publishing, 2019.

9. Rosenblatt L.M. The reader, the text, the poem: the transactional theory of the literary work. – Carbondale: Southern illinois university press, 1978.

10. Pearson P.D., Gallagher M.C. The instruction of reading comprehension // Contemporary educational psychology. – 1983. – Vol. 8. – P. 317-344.